

Molla Câmî ve İbn-i Arabî'ye Göre İnsân-ı Kâmil*

Gerevî, Fahrî Resûl - Fâzıl, Sohrab - Muhammediyân, Abbas. "İnsân-ı Kâmil ez Didgâh-ı Câmî u İbn-i Arabî". *Pejûheş der Mesâil-i Ta'lim ve Terbiyet-i İslâmî* 17 (1391), 71-89.

https://journals.ihu.ac.ir/article_200837.html

İpek Şengül

Öz

Bu makale Molla Câmî'nin tasavvufî görüşlerini İbn-i Arabî'nin insân-ı kâmil hakkındaki düşüncelerine dayanarak açıklamayı amaçlamaktadır. İnsân-ı kâmil Allah'tan gelen feyzin insanlara ulaşmasında vasıta konumundadır. Bu sebeple insân-ı kâmilin özelliklerini tanımanın ve yine bu makama ulaşmaya çalışmanın önemi büyüktür. "İnsân" İbn-i Arabî'nin düşüncesinin temel taşlarını oluşturan konulardan biridir. Tasavvufî düşüncelerinde İbn-i Arabî takipçilerinden biri olan Molla Câmî de antropolojiye ve insân-ı kâmile dikkate değer bir yönelimde bulunmuş ve bu konuda çok fazla söz söylemiştir. İnsân-ı kâmil Molla Câmî ve İbn-i Arabî'ye göre halifetullâhtır. İnsân-ı kâmil yaratılışın asıl gayesidir ve varlık âlemi onun için yaratılmıştır. Onlara göre insân-ı kâmil "fenâfillâh" makamında olup Allah'ın bütün esma ve sıfatlarına mazhar olmuştur. İnsân-ı kâmil Allah ve yaratılmışlar arasında bir vasıta. Feyz-i vücûd bu vasıta sayesinde bütün varlıklara ulaşır.

Bu çalışmada "kemâl" kelimesinin anlamı doğrultusunda ekollerin insân-ı kâmil hakkındaki görüşleri ele alınacaktır. Daha sonra ekollerin bu konudaki görüşleri Molla Câmî ve İbn-i Arabî'nin görüşleri ve yine Kur'an ayetleri ile mukayese edilecektir. Böylece "insân-ı kâmilin varlıktaki yeri" konusu genel bir bakış açısı ile ortaya konulmaya çalışılacaktır. [Yazar]

Anahtar Kelimeler: Molla Camî ve İbn-i Arabî, İslam Tasavvuf Düşüncesinde İnsân-ı Kâmil, Tasavvufta Kemâl ve Âlem-i Kebir, Kur'an ve Tasavvufta Halifetullâh.

Human-ı Kamil According to Molla Cami and Ibn-i Arabi

Abstract

This article aims to explain Molla Jami's mystical views based on Ibn Arabi's thoughts on the perfect human being. Perfect human being is in the position of a vehicle for the fayz coming from Allah to reach people. For this reason, it is of great importance to recognize

* Bu makalede tarafımızdan yapılan her türlü açıklama köşeli parantez [] içine alınmıştır. Bunlar gerekli görülen yerde metin içinde bazen de dipnotta belirtilmiştir. Kaynakçada da köşeli parantez içinde verilen eserler, gerekli görülen yerlerde yapılan açıklamalarda tarafımızca kullanılan eserler olup makale yazarlarına ait değildir. Molla Câmî'nin şiirlerini tercümede, metin içinde şiirin içeriğine dair açıklamalar yer aldığı için genel anlam tercümesi yapılmıştır.

Arş. Gör., Karabük Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, ipeksengul@karabuk.edu.tr
Res. Asst., Karabuk University, Faculty of Islamic Sciences

*This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.
Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.*

Gerevî, Fahrî Resûlî vd. "Molla Câmî ve İbn-i Arabî'ye Göre İnsân-ı Kâmil". çev. İpek Şengül. *Mutalaa* 1/1 (Ağustos 2021), 122-140.

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3886-2015
ROR ID: ror.org/04wy7gp54
DOI: doi.org/10.5281/zenodo.5247273

Geliş tarihi: 24.06.2021
Kabul tarihi: 16.07.2021

the characteristics of the perfect human being and to try to reach this station again. "Human" is one of the subjects that form the cornerstones of Ibn Arabi's thought. Molla Jami, one of the followers of Ibn Arabi in his Sufi thoughts, also made a remarkable orientation towards anthropology and the perfect human being and said a lot about it. According to the perfect human being Molla Jami and Ibn Arabi, he is a khalifetullah. Perfect human being is the main purpose of creation and the realm of existence was created for him. According to them, the perfect human being is in the rank of "fenâfillâh" and is endowed with all the Names and Attributes of Allah. The perfect human being is an intermediary between Allah and His creatures. Feyz-i wujûd reaches all beings through this means.

In this study, the views of the schools about the perfect human being will be discussed in line with the meaning of the word "kemâl". Later, the views of the schools on this subject will be compared with the views of Molla Jami and Ibn Arabi and again with the verses of the Qur'an. Thus, the subject of "perfect human being in existence" will be tried to be put forward with a general point of view. [Translator. | There is no English abstract in the original article.]

Keywords: Molla Jami and Ibn Arabi, Perfect Human Being in Islamic Sufi Thought, Perfection and Realm in Sufism, Khalifetullah in the Qur'an and Sufism.

Giriş

Konunun Arz Edilmesi:

Bu çalışmanın konusu isminden de anlaşıldığı üzere insân-ı kâmil'dir. İnsan, varlık düzeninde iki yere sahip olup ruh ve cisimden müteşekkil iki yönlü bir varlıktır. İnsan ruhanî yönüyle, Allah'ın yarattığı ilk varlıktır ve "hakikat-i Muhammediye" olarak adlandırılır. Yarattığı bütün varlıklar ise onun nurunun parıltısından meydana gelmiştir. Bu yönüyle insan; Allah'ın yarattığı en değerli mahluk olup "eşref-i mahlûkât" ve "âlem-i ekber" olarak isimlendirilmiştir. Buna karşılık insan; cismânî yönüyle, ruhi yönünden tam anlamıyla farklı bir yere sahiptir. İnsan cismânî yönüyle varlık zincirinin son halkasını teşkil etmekte ve kendinden önceki tüm varlıkların sahip olduğu özelliklerin özünü içinde barındırmaktadır. İnsana "âlem-i asgar" denmesi de bu sebeptendir. Bu şekilde insan, varlık halkasının iki ucunu birbirine bağlamaktadır. İnsan, kavs-i nüzûl¹ devrinde yol katettiği sırada kendisine emanet edilen istidadlarla kavs-i suûd² devrini de katedebilecek duruma gelir ve böylece "âlem-i zerr"³de kendisine takdir edilen ilk konumuna geri döner. Bu suûdun gerçekleşmesinin şartı öncelikle insanın varlık âlemindeki vücûdî yönünün bilinmesi ardından ise her insanın kendi tekâmül seyrinde ulaşabileceği "insân-ı kâmil" ve "halifetullâh" mertebesi yönüne hareket etmektir. O halde sorulacak soru şudur; insanın varlık olarak yaratılması ve bu âlemde yer alması nasıl olmuştur? İnsan, kendisini hayvanlardan bile daha aciz kılan zayıflıklarıyla beraber nasıl "eşref-i mahlûkât" mertebesine çıkabilir? Bu mertebeye ulaşması neticesinde insanın diğer varlıklardan farklı olarak kazanacağı ayrıcalıklar nelerdir?

¹ [Kavs-i nüzûl: Bazı mutasavvıflarca varlık ve nesnelere meydana gelişi "sudûr" ve "tecelli" teorileri ile açıklanmıştır. Bu düşünceye göre vücûd-ı mutlakdan ayrılan ilâhî bir nur, âlem-i suflî olan dünyaya oradan da toprağa intikal eder. İlâhî nurun bu seyrine "kavs-i nüzûl", "mebde" denilmektedir. Detaylı bilgi için bkz: (Uludağ, 1994, s. 231; Uzun, 1994, s. 251.)]

² [Kavs-i suûd: Kavs-i nüzûlde izah edildiği üzere çeşitli merhalelerden geçip toprağa intikal eden ilâhî nurun; topraktan madene, madenden bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan insana intikal etmesine "kavs-i suûd", "kavs-i urûc" "meâd" denilmektedir. İlâhî nur bu devirde insan sûretinde zuhûr eder ve insan da "insân-ı kâmil" mertebesine yükselerek ilk zuhûr ettiği asıl kaynağına döner. (Uludağ, 1994, s. 231; Uzun, 1994.)]

³ [Âlem-i zerr; Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde geçtiği üzere insanın yaratılış âlemlerinden biridir. "Âlem-i elest", "âlem-i kâlû belâ" olarak da bilinmektedir. Bazı rivâyetlere göre bu âlem, Hz. Âdem'in yaratılmasından önce veya onun yaratılışı ile eşzamanlıdır. Detaylı bilgi için bkz: (Ekberî, 1387, s. 2.)]

Konunun Arka Planı ve Gerekliliği:

İnsân-ı kâmil ıstılâhının temelleri İslam tasavvuf ve irfan düşüncesinde hicrî 7. yy'a dayanmaktadır. Ehl-i tasavvuf arasında yaygın olan düşünceye göre bu ıstılâhı ortaya koyan İbn-i Arabî'dir. İbn-i Arabî düşüncesinde insân-ı kâmil ya da kelime-i ilâhiyye "the logos"⁴ ile aynı manadadır ve İslam medeniyetinde tasavvufî düşüncenin en seçkin konusu olarak kabul edilmektedir. İnsân-ı kâmil bu anlamıyla vahyin, ilhamın ve bütün ulûm-ı İllâhî'nin kaynağı olan hakikat-i Muhammediyye ve akl-ı evvel ile aynı derecededir.

Bazı modern düşünörlere göre insân-ı kâmil fikrinin ortaya çıkış yeri İslâm dışı kültürlerdir. Örneğin; Ebu'l-Alâ Afîfî'nin İbn-i Arabî'nin insân-ı kâmil ve hakikat-i Muhammediyye hakkındaki görüşleri üzerine yapmış olduğu araştırmasına göre bu nazariyenin temeli Yunan düşüncesine dayanmaktadır. Yine bu araştırmaya göre İslam düşüncesindeki insân-ı kâmil; Avesta'da mitolojik ilk insan olarak geçen ve insân-ı kâmile örnek olarak gösterilen Keyumars⁵ ile mukayese edilebilir. (Nikolson, 1358) **(Ek 1)**

Yukarıda verilen bilgilere ek olarak insân-ı kâmil fikrinin temellerinin Kur'ân-ı Kerîm'e de dayandığı söylenebilir. Kur'ân-ı Kerîm'de insanın yaratılışına vurgu yapıldığı ölçüde başka hiçbir varlığın yaratılışına vurgu yapılmamıştır. Bu da insan konusunun Kur'ân-ı Kerîm'deki önemine işaret etmektedir. İnsan, Kur'ân-ı Kerîm'de "halîfetullâh" olarak tanıtılmış⁶ insân-ı kâmil ise yeryüzünde rehber ve öncü kılınmıştır.⁷

İnsân-ı kâmil fikri düşünce seyrinde inişleri ve çıkışlarıyla beraber VII. yy'a kadar devam etmiştir. Tedricen irfanî düşünceden beslenmiş ve daha önce de belirtildiği üzere İbn-i Arabî ile zirveye ulaşmıştır. Onun aracılığıyla da İslam topluluklarının edebiyatlarında geniş yer almıştır. İbn-i Arabî'den sonra Fahreddin İrâkî, Evhadüddin Kirmânî ve daha sonra Mahmud Şebüsterî İbn-i Arabî'nin düşüncelerinin etkisinde kalmışlar ve bu kavramın anlamını zenginleştirmişlerdir. Böylece insân-ı kâmil tasavvuf edebiyatının en önemli meselesi haline gelmiştir. **(Ek 2)**

Hicrî IX. yy'ın önemli şairlerinden Molla Câmî de eserlerinde insana ve onun varlık boyutlarına dikkate değer bir yönelimde bulunmuştur. Molla Câmî, İbn-i Arabî'nin bu konu hakkındaki fikirlerinden beslenerek kendi fikir dünyasının altyapısını inşa etmiştir. Yine insân-ı kâmil konusunda Münire Seyyid Mazharî'nin yazmış olduğu karşılaştırmalı çalışma "Berres-i Tatbîkî-i Simâ-yı İnsân-ı Kâmil ez Didgâh-ı İbn-i Arabî"⁸, Mühîn Arab'ın yazmış olduğu "İnsân ve İnsân-ı Kâmil ez Manzar-ı İrfân-ı İslâmî bâ Tekiyye ber Âra-yı İbn-i Arabî"⁹, Rukiyye Şenbeî'nin yazmış olduğu "İnsân-ı Kâmil ez Tecellî tâ Hulûl"¹⁰ ve daha pek çok makaleleyle işaret edilebilir. Ancak Molla Câmî'nin bu konu hakkındaki

⁴ [Hristiyanlıkta insân-ı kâmil anlamında kullanılan logos kelimesi hakkında detaylı bilgi için bkz: (Bayır, 2007, s. 36-39.)]

⁵ [Gayomart (Keyumars); Mazdean yaratılış mitinde heptad'ın altıncısı, insanın protoplastı ve İran efsanevi tarihindeki ilk kraldır. Gayomart'ın yaşamı ve ölümüyle ilgili ayrıntılar Orta Farsça kitaplarda farklı bir şekilde verilmiştir. Kaynaklarda ilk dürüst insan olarak ifade edilen Keyumars hakkında ana bilgi kaynağı Bundahishn'dir. Detaylı bilgi için bkz: (Mansour Shaki, "GAYÖMART," *Encyclopædia Iranica*, Vol. X, Fasc. 3, pp. 345-47; erişim adresi: <http://www.iranicaonline.org/articles/gayomart-> (accessed on 5 August 2021).]

⁶ el-Bakara 2/30. [Burada metinde âyet numarası yanlışlıkla 13 olarak verilmiş olup tarafımızca düzeltilmiş hali yazılmıştır.]

⁷ el-Bakara 2/12. [Âyette buna dair bir bilgi tespit edemedik.]

⁸ [*İbn-i Arabî ve Molla Sadra Gözünden İnsân-ı Kâmil - Karşılaştırmalı Çalışma*]

⁹ [*İbn-i Arabî'nin Görüşleri Doğrultusunda İslam Tasavvuf Geleneğinde İnsan ve İnsân-ı Kâmil*]

¹⁰ [*Tecelliden Hulûle İnsân-ı Kâmil*]

görüşlerini genel anlamıyla ele alan müstakil bir eserin olmaması bu çalışmanın ortaya konulmasında etkili olmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanması aşamasında elde edilen veriler derinlemesine incelenmiş, konuyu açıklayıcı nitelikteki bilgiler derlenip toparlanmak suretiyle araştırılmış ve yorumlanmıştır. Bu sebeple İbn-i Arabî ve Molla Câmî'ye ait pek çok esere ve yine ikisinin görüşlerine yer veren çok sayıda kaynak kitaba başvurulmuştur. Bunun sebebi ise insân-ı kâmil konusunda gerçekleşen fikrî seyri en açık şekilde ortaya koymaktır. Bu çalışmayı meydana getiren araştırmacıların, öncelikle ve çalışmanın sonunda cevabına ulaşılabilecek bazı sorular şunlardır;

- Molla Câmî'nin İbn-i Arabî'nin görüşleri ile ayrışan ve benzeşen tarafları ve bu görüşlerin Kur'ân-ı Kerîm ve hadis rivayetleri ile irtibatı nelerdir?
- İnsan, yaratılış düzeninde ne tür bir konuma sahiptir?
- Molla Câmî ve İbn-i Arabî'ye göre insân-ı kâmil kavramının dış kültürlerdeki kaynağı kimdir?

1. Kemâlin Tanımı

“Kemâl” ve yakın eş anlamlısı olan “olgun/tamam” kelimesi “nâkıs/eksik” kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. “Tamam” demek ile tamam olan bir şey için gerekli olan tüm unsurların bir arada oluşu kastedilmektedir. Aksi durumda o şey nâkıs/eksiktir. Ancak “kemâl” derken şöyle bir farklılık söz konusudur. Kemâlde bir şey tamam olduktan sonra yani var olabilmesi için gerekli bütün zaviyeler tamamlandıktan sonra bile daha yüksek bir dereceye ulaşabilme durumu söz konusudur. Diğer bir ifade ile “tamam” herbir unsurun ufki/yatay boyutunun, “kemâl” ise umûdi/dikey boyutunun dikkate alınmasıdır. (İbrahimiyyân, 1381; Mutahharî, 1382)

Bazı filozoflara göre kemâl; istidadların fiiliyata geçmesidir ve mevcudâtta yerleşik olan kuvvelerdir. (Nasrî, 1378:93)

Âriflere göre sâlikin kemâli, nihâi maksûda ulaşmak ve Hakk'a vâsıl olmaktır. Bu da yalnızca “fenâ fillâh” ve “bekâ billâh” makâmında mümkün olur. Bazı âriflere göre insanın sahip olduğu hâller ve makâmlar insan yaşadığı sürece devam etmez. Bu sebeple insan daima mükellef konumdadır ve hakikî kemâle ulaşamaz. Ancak diğer bir gruba göre ise ârif olan kişi kemâle ulaştığı zaman ilâhî sıfatlar onda meleke haline gelir. Bu sebeple bu kişi ulaştığı makamdan geriye dönmez. Artık kemâlden nâkıs olana yönelmek bu kişi için söz konusu değildir. Bu düşünceyi savunanlara göre ârif olan bu kişi cem'u'l-cem' mertebesine ulaştığı zaman ilâhî mükellefiyetler ondan kaldırılır ve hakikî kemâle ulaşır. (Mahmud el-Garâb, 1386)

1.1. Farklı Ekollere Göre İnsanın Kemâli

Kemâl ve mutluluğa meyiletme, insanın yaratılıştan sahip olduğu fitrî bir özelliktir. İnsanın tüm çabası bu meyli gerçekleştirerek kemâle ve mutluluğa ulaşmaktır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta; fikrî ve felsefî düşünceye göre farklılık arz eden kemâl ve mutluluktan maksadın ne olduğudur. Hakikî kemâlin ölçütlerini belirleme ve ona nasıl ulaşılacağını ortaya koyma pek çok araştırma ve tartışmaya konu olmuş önemli bir mevzudur. Bir şeyin metafizik boyutunun olduğunu inkâr edip materyalist açıklamaların peşinde olan ekoller bu konuda da dünyevî istek ve meyillere sahip bir tutum sergilemişlerdir. Kemâl mefhumunu maddî durumları dikkate alarak açıklamışlardır. Ancak materyalist olmayıp ilâhî [metafizik düşünceye dayanan] olan

ekoller maddî durumların ötesinde görüşler ortaya koymuşlar ve meseleleri daha geniş bir perspektifle ele almışlardır. Şimdi tek tek bu ekollerin görüşleri ele alınıp incelenecektir.

1.1.1. Materyalist Düşünen Ekollere Göre İnsân-ı Kâmil

1.1.1.1. Materyalist Filozofların Gözünden İnsân-ı Kâmil

Rasyonalist filozoflara göre insanın kemali, akıl yani düşünebilme gücündedir. Buna göre bu filozofların insân-ı kâmilî, aklî kemâlin en üst düzeyinde olan kişidir. Bu kişi tefekkür ve burhanla hareket eder. Filozoflara göre hikmet iki kısma ayrılır; hikmet-i nazarî ve hikmet-i amelî. Hikmet-i nazarîye göre insan, kendi kendine düşünme ve istidlâl yoluyla dünyanın bütün hakikatlerini keşfedebilir. Hikmet-i amelîye göre ise insan, temrin ve riyâzet [perhîz] yoluyla aklını nefsine hâkim bir duruma getirebilir. Filozofların çoğunluğuna göre insân-ı hakîm, hikmet-i nazarî yoluyla kemâle eren insandır. (Mutahharî, 1382)

Bu düşüncenin ise elbette eleştirilecek tarafları vardır. Nitekim bu düşünürlerin ortaya koyduğu kişi “kâmil” değil yalnızca “bilen” kişidir. Bu kişi kemâlin yalnızca akıl ile özetlenebilecek kısmını taşır. Bu sebeple bu kişiye “kâmil” değil “yarı kâmil insan” denebilir. (Mutahharî, 1382)

1.1.2. Sofistlerin Gözünden İnsân-ı Kâmil

Bu ekole göre insân-ı kâmil “güçlü, güç sahibi” kişidir. Hayatın gayesi de yalnızca güçlü ve kudretli olmaktır. Bu sebeple Sofistik ekole göre kemâl, güç ve kudretten ibarettir. Bu düşünceye göre, sahip olunan her şeyin kaynağı güçtür ve adalet bir vehimden ibarettir. (Kerîmiyân, 1380)

Son yüzyılın ünlü Alman filozoflarından Friedrich Nietzsche, sofistlerin yolunu takip edenlerden biridir. Ona göre, insan düşünen bir varlık olmaktan önce bir hayvandır ve bu hayvan [canlı] oluşunun varlığının cevherini teşkil etmektedir. Nietzsche'ye göre, dünyada ve insanda hayata asıl şekil veren şey güç iradesidir. Bu sebeple ona göre iyilik ve kötülüğün ölçüsü de yalnızca güçtür. O halde Nietzsche'nin düşüncesindeki insân-ı kâmil ahlaklı ve dindar insan değil, güç sahibi olmaya çalışan insandır. Bu insan “egosunu” tatmin etme yolunda hiçbir şeyden geri durmayan ve pişmanlık duymayan kişidir. (Kerîmiyân, 1380) **(Ek 3)**

1.1.3. Materyalist Olmayıp Metafizikçi Olan Ekollere Göre İnsân-ı Kâmil

1.1.3.1. Metafizik Düşüncede Olan Filozoflara Göre İnsân-ı Kâmil

Metafizik düşüncede olan filozoflara göre insan iki türlü kemâle sahiptir:

1. Akıl; bütün insanların yaratılıştan idrak edebilme gücüne sahip olduğu ve yine bütün insanlara belli bir ölçüde verilen bir kemâldir. Yine akıl bedeninin bütün uzuvlarının itaat ettiği bir kuvvedir. Aklın terakki halinde bu uzuvlar onunla aynı yönde hareket ederler. İnsanı, kendi kemâlini gerçekleştirmesine yakınlaştırması da aklın sahip olduğu bir kabiliyettir.
2. İnsanların ondan istifade etmeleri yönüyle ikinci kemal türü birinci kemâl türünden farklılık göstermektedir. Zira bu kemâl türü bütün insanları ilgilendirmemektedir. Bu kemâl, vasıtasız bir şekilde feyz-i ilâhîye kavuşmaktır. Vasıtasız olan bu kemâl türünden payına düşeni alan her kişi öyle bir makam ve erdeme ulaşır ki bu ulaştığı makam ona ilm-i ilâhînin hazinelerine ulaşma ve onları anlama imkânı sunar. (Behârî, 1372)

1.1.4. Ariflere Göre İnsân-ı Kâmil

Ariflere göre insanın nihai kemâli onun mutlak varlık ve kevn-i câmi'e¹¹ ulaşmasıdır. Bu da kişinin kendisini dünyevî ve uhrevî bütün bağlardan koparması, mülk ve melekûte dair bütün makamları geçmesi ve fenâ-yı mutlaka ulaşması ile gerçekleşir. Bunun neticesinde Allah bütün esmâ-i hüsnâsi ile onda tecelli eder ve bu kişi bu isimlerin mazharı olur. Böylece bu kişi Hakk'ın takdîr etmesi ile kainatta tasarruf eder ve velâyet-i tekvîni¹² sahibi olur.

Ariflere göre insanı bu makama ulaştıracak şey, aşktır. Ariflerin düşüncesindeki insân-ı kâmil, baştan ayağa zevk, şevk, aşk ve muhabbet ile doludur. Arifin yükseliş seyrinde ortağı aşktır ve aşk onu nâsût âleminde lâhût âlemine sevk eder. Daha sonra ise bu kişi aşk ile mukarrebîn melekleri dahî geride bırakacak bir makama ulaşır.

İrfan ekolu dinamik bir ekoldür. Yani hareket halindedir. Bu hareket soldan sağa ve yüzeysel değil dikey ve yukarı doğru bir harekettir. Bu seyrin başlangıç noktası arifin kendisi, nihai amacı ise Allah'a yaklaşmaktır. Arif bu seyrin sonunda Allah'ın bütün isim ve sıfatlarının mazharı olup O'nun ezeli varlığında fena bulur. Bütün bu kemâlâtın tecelli ettiği yer arifin kalbidir. Sâlikin seyr ü sülûku da kalbî surette olur. Sâlik, bu seyrinin sonunda arş-ı Rahmân'ı kalbinde müşahede edecek bir makama ulaşır. **(Ek 4)**

1.1.4.1. Molla Câmi'nin Görüşü

Yaşadığı dönemin arif kişiliklerinden olan Molla Câmi'ye göre insân-ı kâmil, fenâ fillâh makamına ulaşmış ve Allah'ın bütün esmâ ve sıfatlarına mazhar olmuş kişidir. Bu kişi Allah'ın varlığında gark olmuştur ve mâsivâdan habersizdir. Bu sülûkun nihai noktası ise Allah'a yakınlıktır:

کامل و تام آن بود الحق	که در اسم حق است مستغرق
ساخت حق ز اسم خویش بهره ورش	نیست از حال ماسوا خیرش
وان که ناقص فتاد، اسم خدا	نکندش بی خیر ز غیر و سوا
نشود محو اسم حق اثرش	باشد از غیر اسم حق خیرش

[Molla Câmi'ye göre Allah'ın esma ve sıfatlarında fenâ bulan kişi tâm ve kâmil olur. Böyle olan kişinin mâsivâdan haberi olmaz. Nâkis olanın durumu ise bunun tam tersidir.]

(Câmi, 1361:74)

1.1.4.1.1. Kur'ân-ı Kerîm'e Göre İnsanın Nihai Kemâli

Kur'ân-ı Kerîm, kemâlin nihai kaynağını Allah'a yaklaşmak olarak tarif etmektedir. İnsanın sahip olmak için peşinden koştuğu bütün cismî ve rûhî kemâlât -farkında olsun

¹¹ [Kevn-i câmi'; Hakk'ın bütün görünümüne sahip olan insân-ı kâmidir. Bkz: (Seccâdi İsfehânî, 1380, s. 672.)]

¹² [Velâyet-i tekvîni bazı görüşlere göre varlık üzerinde tasarrufta bulunabilme yetkisidir ve bu yetki insân-ı kâmile de verilmiştir. Detaylı bilgi için bkz: (Üstün, 2013, s. 20.)]

ya da olmasın- bu yüce maksada ulaşmak için yalnızca bir başlangıçtır ve insanlık boyutu ise yalnızca buna ulaşmak ile gerçekleşir. Bu yakınlığın uç noktası olan makam ise insanın zât-ı İlâhî'ye ve O'nun sonsuz rahmetine rehberlik etmesidir. İnsân-ı kâmil, ef'âlî ve sıfâtî fenâdan ya da yok olma makamından sonra bu nihai maksuduna yani "fenâ fillâh" makamına ulaşır. Bu da velâyet-i tekvînî makamıdır. Daha önce belirtildiği üzere arifler velâyet-i tekvînîyi kemâlin nihai noktası olarak kabul etmektedirler. O halde genel olarak ariflerin ve özel olarak da Molla Câmi'nin bu konudaki görüşleri Kur'ân ayetleri ile örtüşmektedir. Kur'ân'da bu hakîkate işaret eden âyet şöyledir;

"إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ"¹³ [Şüphesiz Allah'a karşı gelmekten sakınanlar cennetlerde, ırmak başlarındadırlar. Muktedir bir hükümdarın katında, doğruluk meclisindedirler.]

1.1.4.1.2. İnsân-ı Kâmilin Sıfatları

1.1.4.1.2.1. İnsân-ı Kâmil, Yaratılışın Gayesi ve Varlığın Sonu

İnsân-ı kâmil yaratılışın nihai amacıdır. Allah'ın diğer varlıklarda ve farklı âlemlerde ayrı ayrı tezâhür eden isim ve sıfatları insân-ı kâmilde tamamen ve bir arada zuhur etmiştir. "اول الفكر آخر العمل"¹⁴ (Dehhuda, 1379: c. 1, 314) kaidesince illet-i gâî de Allah'ın ilim ve iradesinde önce gelmiş ancak varlık ve zuhûrda bütün mevcûdattan sonra gelmiştir. Bu sebeple insân-ı kâmilin mübarek varlığı diğer bir ifade ile hakikat-i Muhammediyye ilm-i İlâhî'de bütün yaratılıştan öncedir. Bu da "لولاك لولاك لما خلقت الافلاك"¹⁵ hadisinin manasını ifade etmektedir. (Aclûnî-i Cerrâhî, 1351, c. 2, 164). Ancak zâhirde Hz. Muhammed diğer peygamberlerden sonra gelmiş ve peygamberlerin sonuncusudur. Buna meyvenin ilim mertebesinde ağaç ve dalından önce, varlık mertebesinde ise onlardan sonra gelmesi örnek verilebilir. Meyve varlık olarak sonra gelse de asıl hedef meyvenin kendisidir. Ağacı eken kişi baştan beri meyve alma düşüncesinde olmasa zaten ağacı ekmeyecektir. İnsân-ı kâmilin diğer âlemler karşısındaki durumu ise buna kıyas edilebilir. İnsân-ı kâmil bu dünyada hatemiyet rolüne sahiptir. Bu sebeple onun yok olması ve ahirete intikal etmesi ile bu dünya da yok olacaktır.

خلق را در ظهور و پیدایی هستی اوست علت غایی

زان که عرفان بود سبب آن را و اوست مظهر کمال عرفان را

[Molla Câmi'ye göre yaratılmışların varlığına illet-i gâî insân-ı kâmilidir ve insân-ı kâmil ile irfân kemâl bulmaktadır.]

(Molla Câmi, 1361:69)

Molla Câmi aşağıdaki beyitlerde insân-ı kâmilin "Düşüncede ilk, fiilde son" oluşuna işaret etmektedir. O göre Kur'ân'ın başı ve sonu, kainatın yaratılışının amacı olan insân-ı kâmilin kemâlâtının şerhidir:

¹³ el-Kamer 54/54-55.

¹⁴ [Düşüncede ilk, fiilde son; yani hakikati itibariyle ilk var olan hakikat, buna karşın tarihsel zuhuru bakımından son var olan.]

¹⁵ [Sen olmasaydın gökleri yaratmazdım.]

Tercüme: İpek Şengül

ابتدا و انتها که قرآن راست هر دو شرح کمال انسان راست
ختم بر ناس و ابتدا از ناس قدر انسان از این میان بشناس
وصف او لا یزال و لم یزل است اوّل الفکر و آخر العمل است
این بود شأن علت غایی جهد کن کاین مقام را شایی

[Molla Câmî burada insân-ı kâmilin insanlığın başı ve sonu olduğunu, onun yok olmayacağını, illet-i gâînin şânının bu olduğunu ve bu makâmın anlaşılması için gayret gösterilmesi gerektiğini ifade etmektedir.]

(Molla Câmî, 1361:82)

İbn-i Arabî'ye göre de alemin yaratılmasının ve devam etmesinin amacı insân-ı kâmilidir. Bu, cismin yaratılmasından maksadın nefis-i nâtikânın olması gibidir. Allah yalnızca insân-ı kâmil vasıtası ile âlemde tecelli etmektedir. Bu sebeple eğer insân-ı kâmil bu dünyadan intikal ederse feyz-i vücûd kesintiye uğrar ve bütün anlam ve kemâlât onunla birlikte ahirete intikal eder. (Molla Câmî, 1381)

Molla Câmî aşağıdaki beyitlerde insân-ı kâmilin yaratılışın gayesi olduğuna, bütün kâinatın onun yaratılışının bir parçası ve hizmetine sunulduğuna işaret etmekte ve insanı Allah'a mahsus olarak ifade etmektedir:

ای گل تازه که از باغ الست به جهان آمده‌ای دست به دست
پرده سبز فلک غنچه توست باشد این جامه به قدش تو چست
باغبان گرچه کند غنچه هوس قصد او جلوه گل باشد و بس
گل تویی زین چمن و غیر تو خار شیوه خارپرستی بگذار
گلبن اندر رهت از خار درشت گه به کف زر کشد و گاه به مشت
غنچه مشتی است زر گل چو کفی پی ایثار تو از هر طرفی
چشم نرگس به تماشای تو باز نای بلبل ز نوای تو به ساز
یاسمن بزم تو را لخلخه‌سای نارون فرق تو را چترگشای

سبزه در آرزوی مفرشیت باد، خرسند به محمل کثیت
محملتراست به هر پیش و پسی لاله از بانگ فتاده جرسی
گر بنفشه نه ز دست سیلی خورده، اعضااش چرا شد نیلی
آینه روی تو را آب زلال شانه کش موی تو را باد شمال
طرفه حالی که ز خیل تو همه و اندرین بزم، طفیل تو همه

[Molla Câmî burada teşbîh sanatını kullanarak insân-ı kâmilî güle benzetmiştir. Ona göre bu gül elest bezminden taze bir şekilde âleme gelmiştir. Bahçe sahibinin bu bahçeyi ekip biçmesindeki asıl amacı güldür. Gül dışında kalan her şey ise ancak dikendir. Âlemde olan her şey bu güle meftûndur ve de bu gülün hizmetine sunulmuştur.]

(Molla Câmî, 1361:490)

1.1.4.1.2.2. İnsân-ı Kâmil, Allah'ın Esmâ ve Sıfatlarının Mazharı

İbn Arabî'ye göre Allah zatı gereği hiçbir şeye ihtiyaç duymaz. Ancak O'nun ebedî olan her bir ismi kemâlâtını göstermek için bir mazharı gerektirir. Varlık alemindeki mevcûdâtın her biri yalnızca O'nun bir isminin mazharıdır. Bu sebeple Allah, câmî olması yönü ile kendisiyle uygun olacak küllî bir mazharı talep etmektedir. Bu mazhar-ı câmî ve mazhar-ı tâm ise insân-ı kâmilîdir. İbn-i Arabî insân-ı kâmilî en kâmil sûrette yaratılmış varlık olarak görmektedir. Bu sebeple de insân-ı kâmil Hakk'ın tam bir sûreti ve onun ilâhî sıfatlarını kuşatıcıdır. (Mahmûd Ğerâb, 1386)

Molla Câmî de bu konuda İbn-i Arabî gibi düşünmektedir. Ona göre de insân-ı kâmil Allah'ın bütün isimlerinin mazharı ve sırlarının mahzenidir. İnsân-ı kâmil Hakk'ın sûretini yine O'nun esmâ ve sıfatları ile yansıtan bir ayna gibidir. Bu da “وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ”¹⁶ [Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti.] ayetinin anlamına işaret etmektedir. Allah insân-ı kâmilî bütün nihai sırlarının ve apaçık ayetlerinin emanetçisi yapmış ve onu kendi sûretinde yaratmıştır.

بود جهان یک به یک آینه‌ها بلکه سراسر همه گنجینه‌ها
بر سر هر گنج، طلسم دگر نقد در او گوهر اسم دگر
لیک، نشانی ز مسما نداشت مظهر جمعیت اسما نداشت

¹⁶ el-Bakara 2/31.

Tercüme: İpek Şengül

شاه ازل خواست چنان مظهري	چيد ز دريای قدم گوهری
ساخت دلش مخزن اسرار خویش	کرد رخس مطلع انوار خویش
هرچه عیان داشت بر او خرج کرد	هر چه نهان داشت در او درج کرد
شد ز ره صورت و معنی به هم	مجمع بحرین حدود و قدم
"علم الاسما" رقم دفترش	"حتمر طینه" صدف گوهرش

[Molla Câmî burada teşbîh yolu ile insân-ı kâmilî cevhere benzetmektedir. Şâh-ı ezelin bu cevheri esmâ ve sıfatlarına mazhar olmak üzere kıdem denizinden seçtiğini, bu cevherin gönlünün O'nun esrârının mahzeni, yüzünün ise envârının tecelli yeri olduğunu, zâhir ve bâtin her şeyin onda derc edildiğini, onun hudûs ve kıdem denizlerine câmî olduğunu ifade etmektedir.]

(Molla Câmî, 1361:397)

1.1.4.1.2.3. İnsân-ı Kâmil, Âlemin Ruhü ve Feyz Vasıtası

Arifler ve filozoflara göre insân-ı kâmilin hakikati, maddi bedeni göz önüne alındığında diğer âlemlere nispetle nefs-i nâtıkânın hükmü altındadır. Bu sebeple âlem; insân-ı kâmilin bedeni, insân-ı kâmil ise bu bedenin yani âlemin ruhudur. Ruhun beden üzerinde tasarrufta bulunma ve bedenin işlerini yönetme gücü olduğu gibi insân-ı kâmilin de kendinde zâhir olan esmâ ve sıfatlarla mümkinât âleminden âlem-i ukûl ve nufûsa kadar diğer âlemlere rûhânî ve cismânî etkisi söz konusudur. Hatta varlık âlemi insân-ı kâmilin hakikati olmadan mâdumdur, denilebilir. Aynı şekilde maddi beden de nefs-i nâtika olmadan hareketsiz ve güçsüzdür. Bedenin zorunlu ve isteğe bağlı bütün hareketleri nefs-i nâtikanın varlığından kaynaklanmaktadır. (Âştiyânî, 1380)

Şebüsterî şöyle demektedir;

جهان چون توست یک شخص معین تو او را گشته چون جان، او تو را تن

[Âlem senin gibi muayyen bir şahıs gibidir, sen ona cân o sana ten misâlidir.]

(Şebüsterî, 1371:424)

İbn-i Arabî'ye göre de âlem hayat sahibidir. Ona göre bu âlem hayat sahibi olup bir ruha ve nefse sahiptir. Nefs-i küllî ya da rûh-ı küllî olarak bilinen bu hayattan maksat ise Hakk'ın kendisi ya da Hakk'ın tecellilerinden biri olan hakikat-i Muhammediyye'dir. (Uludağ, 1384). İlk yaratılan şeyin hakikat-i Muhammedî olması ve bütün mümkün varlıkların onun varlığından meydana gelmesi gibi insân-ı kâmil-i Muhammedî de diğer varlıklara varlık feyzini ulaştırma makamındadır. Rahmanî tecellî ise insân-ı kâmil olmadan hiçbir varlığa ulaşamaz.

Molla Câmî de Allah'ın, insân-ı kâmilin gönül aynasında tecelli ettiğini düşünmektedir. İnsân-ı kâmilin gönül aynasından tecelli eden bu nurların akisleri ise bütün âleme yansır. Âlem ise kendisine yansıyan bu tecelli nurları ile ebedî hale gelir. Molla Câmî daha sonra “بَيْنَهُمَا بَرْزُخٌ لَا يَبْغِيَانِ”¹⁷ [(Fakat) aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karışmıyorlar.] ayetinin insân-ı kâmile işaret ettiğini ifade etmektedir. Ona göre bu ayette işaret bulunduğu üzere insân-ı kâmil, yaratıcı ve yaratılmışlar arasında bir perde ve vâsıta'dır. (Câmî, 1381)

دریای امکان و قدم بودند در طغیان به هم او در میانشان از کرم، شد برزخ لا یبغیان

(Molla Câmî, t.y.: 83)

1.1.4.1.2.4. İnsân-ı Kâmil, Halîfetullâh

İnsân-ı kâmil yaratılışın asıl gayesidir ve varlık âlemi onun için yaratılmıştır. İnsanın yaratılmasındaki asıl amaç Hakk'ın onda zuhûr etmesi ve yine Hakk'ın esmâ ve sıfatlarının insanın varlığında müşâhede edilmesidir. Bu müşâhede de yalnızca insân-ı kâmil ile mümkün hale gelir. Nitekim bütün cüzî ve küllî âlemler insân-ı kâmilin varlığında gizlidir. Onun ruhu âlem-i kebir, bedeni ise âlem-i sağırdır. Tüm bu özellikler insân-ı kâmilin halîfetullâh olmasına sebep olmuştur. (İbn-i Arabî, 1367)

Daha önce de ifade edildiği üzere Allah; zât mertebesinde vahdet-i mutlak, sıfât mertebesinde ise galebe-i kesret sahibidir. Allah'ın halifesi olacak kişinin de vahdet ve kesrete biri diğerine üstün gelmeyecek biçimde sahip birinin olması gerekir. Bu kişi sahip olduğu, lâhût ve nâsût âlemlerinde bulunma ve her iki âlemi kuşatma özelliği ile insân-ı kâmilden başkası olamaz. İnsân-ı kâmil birinci ciheti ile yani lâhût âleminin özelliklerini taşımakla kavs-i nüzûl ve kavs-i suûdu geçmiş ve “kurb ilâllâh” makâmına ulaşarak buna layık hale gelmiştir. “فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّىٰ”¹⁸ [Sonra (ona) yaklaştı derken sarkıp daha da yakın oldu. (Peygambere olan mesafesi) iki yay aralığı kadar, yahut daha az oldu.] ayeti buna delildir. İkinci ciheti ile yani nâsût âleminin özelliklerini taşımakla da “أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ”¹⁹ [Ben de ancak sizin gibi bir beşerim.] ayetinin işaret etmesiyle âlem-i tabiatta öncülük etmekte ve insanlarla iç içe yaşamaktadır. Bu sebeple o “halîfetullâh” olmaya uygun ve layık olan tek varlıktır. Elbette burada unutulmaması gereken nokta şudur; insân-ı kâmilin hilafeti Allah'ın varlık sahnesinden çekilmesi ve ulûhiyyet makâmını ona bırakması anlamına gelmemektedir. Zira bir taraftan insan için iradenin mutlak özgürlüğü mümkün değil iken diğer taraftan gaybet ve mahdudiyetin Allah için tasavvuru söz konusu değildir. Burada asıl maksat Allah'ın bütün esmâ ve sıfatları ile insân-ı kâmilde zuhur etmesidir. Yani hakikatte Allah her şeyi kuşatıcıdır ve halîfetullah olan insân-ı kâmilin varlık üzerinde olan kuşatıcılığı arazidir. O halde Allah'ın kudretinin eserleri insân-ı kâmil eliyle zuhûr etmekte ve insân-ı kâmil de bu hakîkatin mazharı olduğu için her şeyi kuşatmaktadır. (Kâkûyî, 1378)

Molla Câmî de aşağıdaki beyitlerde Allah'ın bütün esmâsının mazharı olan insân-ı kâmilin “halîfetullâh” makâmına işaret etmektedir. Ona göre insân-ı kâmil Hakk'ın varlığını

¹⁷ er-Rahmân 55/20.

¹⁸ en-Necm 53/8-9.

¹⁹ el-Kehf 18/110.

kainata akseden bir ayna gibidir. Allah da zât ve esmâsını bu aynada müşahede etmektedir:

پیش که از ابر صفا نم نبود	رسته گل صفوت آدم نبود
بود جهان یک به یک آینه‌ها	بلکه سراسر همه گنجینه‌ها
بر سر هر گنج، طلسم دگر	نقد در او گوهر اسم دگر
لیک، نشانی ز مسّی نداشت	مظهر جمعیت اسما نداشت
شاه ازل خواست چنان مظهري	چید ز دریای قدم گوهری
ساخت دلش مخزن اسرار خویش	کرد دلش مطلع انوار خویش
هر چه عیان داشت بر او خرج کرد	هر چه نهان خواست در او درج کرد
[...] سیر وجودش به لطافت رسید	دور کمالش به خلافت کشید
کشور اسمای الهی گرفت	مملکتی نامتناهی گرفت
پرتو او بر زن و بر مرد تافت	هر که ازو هرچه طلب کرد یافت
آینه‌ای شد که بر او چشم کس	چون نظر انداخت، خدا دید و بس
بلکه نبود از دل ظلمت‌زدای	شاهد و مشهود در او جز خدای

[Molla Câmî'ye ait bu şiirin bir kısmı daha önce "İnsân-ı Kâmil, Allah'ın Esmâ ve Sıfatlarının Mazhari" başlığı altında da kullanılmış ve orada izah edilmiştir. Câmî burada devamında insân-ı kâmilin seyrinin letâfetle nihayete erdiğini, onun halifetullah olduğunu, kadın-erkek herkesin onun nûru ile aydınlandığını, onun Hakk'ın âyinesi olduğunu ve bu aynaya bakan herkesin aynada Hakk'ı müşâhede ettiklerini ifade etmektedir.]

(Molla Câmî, 1361: 397-398)

1.1.4.1.2.5. İnsân-ı Kâmil, Âlemin Gözbebeği

Ariflere göre insan âlemin gözbebeğidir. Gözbebeği, gözün iris kısmının ortasında bulunan boşluktur. Işığın göze girmesi gözbebeği aracılığıyla olur. O halde insan nasıl ki gözbebeği vasıtası ile âleme bakıp âlemi görüyorsa Allah da varlık âleminin gözbebeği olan

insân-ı kâmil vasıtası ile âleme nazar etmektedir. O hâlde insân-ı kâmil; âlemin kendisi ile ayakta durduğu ve bekâsının bağlı olduğu kimsedir.

İbn-i Arabî'nin Fusûsu'l-hikem şârihlerinden Dâvûd-ı Kayserî bu konuda şöyle demektedir; insân-ı kâmil; Allah için göze görme imkanı sağlayan gözbebeği gibidir. Bu gözbebeği, aynı zamanda "göz" diye tabir edilen şeydir. Aynı şekilde gözden maksat da gözbebeğidir. Nitekim Hakk'ın mazharı olan zâhir âlemin ve zâhir olan şeylerin müşahedesi gözbebeği vasıtası ile olur. Aynı şekilde âlemin yaratılışının ilk ve aslı maksadı olan insân-ı kâmil de gözbebeği gibidir. (Kayserî, 1382: 1/239). O halde Allah âleme bu göz ile nazar etmektedir. Feyz-i İlahî'nin bu âleme ulaşmasında tek vasıta ise bu gözdür.

Molla Câmî, âlemi insana benzetmektedir. Ona göre insan, kendisine benzeyen bu âlemin gözbebeği konumundadır. Yani insân-ı kâmil âlemin gözbebeği ve Hakk'ın âlemi müşahede etmesine vasıtaadır.

جهان يك سر چه ارواح و چه اجسام   بود شخص معین، عالمش نام

بود انسان در این شخص معین   چو عین باصره در چشم روشن

(Molla Câmî, 1361: 590)

1.1.4.1.2.6. "اول ما خلق الله" ve İlk Yaratılan

Daha önce de ifade edildiği gibi, bütün arifler ilk yaratılan şeyin hakikat-i Muhammediye olduğu ve Hz. Muhammed'in varlığında tecelli ettiği konusunda görüş birliğindedirler. Allah yaratılan bu ilk şey vasıtası ile varlıkla ilgili bütün kemâlâtı diğer yaratılmışlara ulaştırmaktadır. Hz. Muhammed'in "اول ما خلق الله نوري"²⁰ (Cilânî, 1304: c. 1/9) sözü buna işaret etmektedir. Buna göre insân-ı kâmilin ve hakikat-i Muhammediyye'nin kuşatmadığı hiçbir varlık yoktur.

İbn-i Arabî'ye göre bütün peygamberler ve resuller, vücûdî olan insân-ı kâmilin hakikatinin mazharıdır. Ona göre hakikat-i vücûdî, hakikat-i Muhammediyye'dir. Bu sebeple insanlık tarihinde bu hakikatın en kâmil hali Hz. Muhammed'in şahsında zuhûr etmiştir. Ona göre diğer bütün nebiler ve resuller bu tek hakikatten zuhûr etmiştir. (İbn-i Arabî, 1381)

Molla Câmî de bu düşüncededir. Ona göre de yaratılan ilk şey akıl veya hakikat-i Muhammediyye'dir ve Hz. Muhammed'in varlığında tecelli etmiştir. Molla Câmî bu düşüncesine Hz. Muhammed'in "كنت نبيا وآدم بين الماء والطين"²¹ sözünü dayanak göstermektedir. (Aclûnî-i Cerrâhî, 1351: c. 1/263). Molla Câmî Hz. Muhammed'in sahip olduğu yüce makama en büyük delil olarak O'nun insanlara nispetle önceliğini görmektedir.

اختر   برج   شرف   کاینات   گوهر   درج   صدف   کاینات

²⁰ [İlk yaratılan şey benim nurumdur.]

²¹ [Adem toprak ve su arasında iken ben peygamberdim.]

Tercüme: İpek Şengül

جنبش اوّل ز محیط قدم سلسله جنبان وجود از عدم
کلک عنایت چو رقم ساز کرد از همه پیش این رقم آغاز کرد
مطلع دیباچه این ابجد است بیشترین حرف که احمد است
صدرنشین اوست در این پیشگاه "کنت کنزا" بود آن را گواه
بود ز رخ شمع نبوت فروز آب ندیده گل آدم هنوز
رفعت ازو منبر افلاک را رونق ازو خطبه "لولاک" را

[Molla Câmî burada inâyet kaleminin yazdığı ilk şeyin "Ahmed" olduğunu ve O'nun "Âdem toprak ve su arasında iken ben nebî idim" sırrı ile "Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım" hakikatinin mazharı olduğunu ifade etmektedir.]

(Molla Câmî, 1361:376)

Molla Câmî aşağıdaki beyitlerde de yaratılan ilk şeyin "kalem" olduğunu ifade etmektedir. Ona göre "kalem" akl-ı evvel ve hakikat-i Muhammediyye'nin diğer bir suretidir. Daha sonra da "kalem"i Hz. Muhammed'e nispet etmektedir. Hz. Muhammed'i "اول الفکر, آخر" (Dehhuda, 1379: 1/314) sözünün dayanağı yapmaktadır. Buna göre Hz. Muhammed zâhirde Hz. Adem'in soyundan gelse de bâtında bütün mevcûdâtın aslı ve hayat kaynağıdır.

اولین زاده قدرت، قلم است که ز نو کش دو جهان یک رقم است
نه قلم، بلکه، یکی تازه نهال رسته از روه اقلیم جمال
گوهر معنی خیر البشر است که مر آن را شده تخم و ثمر است
ملک هستی چو در آید به شمار وی بود اوّل فکر، آخر کار
صورتش گرچه ز آدم زاده معنیش اصل وجودش افتاده

(Molla Câmî, 1361: 451-452)

²² [Düşüncede ilk, fiilde son]

2. İnsân-ı Kâmilin Dayanakları

İnsân-ı kâmil kavramı tasavvuf kitaplarında uzun zamandan beridir sıkça kullanılmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır. Ârifler ve marifet sahibi kişiler eserlerinde bu kelimenin asıl kökenini açık ve detaylı bir şekilde ifade etseler de insân-ı kâmil kavramı âlim, kâdir vb. diğer pek çok kavram gibi nisbidir ve kâmil sıfatının bir türevi gibi de kullanılabilir.

İbn-i Arabî'ye göre de Allah bütün mevcûdâtta tecelli etmiştir. Ona göre, bir varlığın sahip olduğu kemâl mertebesi ondaki ilâhî tecellinin kemâlini ve çok olmasını da belirler. Tecellinin en kâmil hali de insanda meydana gelmiştir. Bu sebeple insan, diğer varlıklarda görülmeyen birtakım özelliklere sahiptir. Ancak ilâhî tecelli bütün insanlarda aynı şekilde ve aynı mertebede meydana gelmemektedir. Örneğin; ilâhî tecelli enbiyâ ve evliyada üst düzeydedir. Kemâlin nihâî hali ise Hz. Muhammed'de gerçekleşmiştir. Buna göre İbn-i Arabî'nin düşüncesinde insân-ı kâmil Hz. Muhammed'dir. (Uludağ, 1384)

Genel olarak ârifler, Allah'ın bütün isimlerinin varlıkta bir tecellisinin olduğunu düşünmektedirler. O halde ism-i a'zamın da bir tecellisinin olması gerekmektedir. Bu tecelli ise halifetullâh ve veliyullah olan insân-ı kâmidir. İnsân-ı kâmilin somut hali ise hakikat-i Muhammediyye'dir ve hakikat-i Muhammediyye ise yaratılan ilk şeydir ve Allah'ın zâtı onda taayyün etmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi hakikat-i Muhammediyye'nin hâriçteki karşılığı Hz. Muhammed'in mübarek varlığıdır. Bu sebeple diğer bütün varlıklar hakikî insân-ı kâmilin yani Hz. Muhammed'in huzurunda huzû ve huşû halindedirler.

Molla Câmî de diğer ârifler gibi ve de hadis rivayetlerine dayanarak hâtemu'l-enbiyâ olan Hz. Muhammed'in insân-ı kâmil olduğunu düşünmektedir. Molla Câmî'ye göre, Hz. Âdem bu hakikatin hâriçteki ilk mazharıdır. Aslında peygamberlerin her biri Allah'ın bütün isim ve sıfatlarının mazharlarıdır. Ancak bu mazhariyet şiddet ve zayıflığa sahiptir. Bu mazhariyet bazılarında güçlü iken bazılarında zayıf kalmıştır. Bu mazhariyetin varlık âlemindeki tam hali Hz. Muhammed'in sûretinde tecelli etmiştir. Mesele bu şekilde ele alındığında insân-ı kâmil; hakikat-i Muhammediyye, Hz. Muhammed ise onun hâriçteki sûreti olur.

گشته نشانمند هر نبی به نشانی   محو نشانها بود نشان محمد
هست به مهمان سرای نعمت هستی   عالم و آدم طفیل خوان محمد

(Molla Câmî, t.y.: 98)

Molla Câmî aşağıdaki beyitlerde Hz. Muhammed'i bütün peygamberlerden ve nihayetinde bütün âlemlerden üstün olarak kabul etmekte ve O'nun bütün yaratılmışlara gönderilmiş olduğunu ifade etmektedir:

هست بر مقتضای فضل ازل   بعضی از بعضی افضل و اکمل
وز همه افضل، احمد عربی است   که ز حق سوی ما رسول و نبی است

Tercüme: İpek Şengül

آن فضایل که انبیا را بود   وان شمایل که اصفیا را بود
گر شود جمله مجتمع با هم   همه باشد ز فضل احمد کم
هر نبی را که حجتی دادند   جانب امتی فرستادند
نیست مبعوث، پیش شرع شناس   غیر احمد، کسی به کافه ناس

[Molla Câmî burada fazl-ı ezel gereğince bazılarının bazılarından faziletli ve kemâl sahibi olduğunu, Hz. Muhammed'in herkesten üstün olduğunu, O'nun Hakk'ın resûlü ve nebisi olduğunu, enbiyâ ve asfîyânın sahip olduğu tüm faziletleri câmî olup bu özelliklere sahip başka birinin insanlığa gönderilmediğini ifade etmektedir.]

(Câmî, 1361:175)

3. Kemâl Yolunda Kadın ve Erkeğin Eşitliği

Âriflerin kadın konusuna bakışı genel olarak olumludur. Bu olumlu görüş İbn-i Arabî'nin düşüncelerinde belirgin bir hale gelmektedir. Belki de bu konunun açıklığı kavuşturulması bu makaleyi en doğru şekilde sona erdirmeye şekli olacaktır. İlk olarak şunu ifade etmek gerekir ki insân-ı kâmilin erkek olma zorunluluğu söz konusu değildir. Kadınlar da insân-ı kâmil mertebesine ulaşabilir. Nitekim hilâfet makamı insanlık ile alakalı bir konu olup cinsiyet ile alakalı değildir.

Eğitim ve öğretim, insanın cinsiyetini değil ruhunu sarar. Bu sebeple Allah Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Meryem'i oğlu Hz. İsa gibi âlemlere âyet ve nişane olarak göstermiştir. "وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَا آيَةً لِّلْعَالَمِينَ"²³ [Kendisini de oğlunu da âlemlere (kudretimizi gösteren) birer delil yapmıştır.]

İbn-i Arabî de kemâl ve insanın Hakk'a vuslatı konusunda kadın ve erkek arasında bir fark görmemektedir. İbn-i Arabî bu konuda Kur'ân âyetlerinden bahsedip Hz. Havva'nın yaratılışının Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden olduğuna işaret ediyor. O, kadının kaburga kemiği gibi eğimli olmasını kadının erkeğe olan meyli olarak yorumlamaktadır. Bu meyletme ise cüz'ün, külle ya da ağaç dalının, köküne olan meyli gibidir. (İbn-i Arabî, 1381)

Molla Câmî genel olarak düşüncelerinde İbn-i Arabî takipçisi olsa da onun kadın konusundaki düşünceleri İbn-i Arabî'nin düşünceleri ile tamamen farklılık göstermektedir. Molla Câmî'nin kadın hakkındaki düşünceleri genel olarak menfidir. Elbette bunda kısmen yaşadığı dönemin sosyal şartlarının da etkisi vardır. Molla Câmî'ye göre kadınlar akıl ve din yönünden eksiktirler. Bu sebeple kadının kemâl yolunu nihayete erdirmesi mümkün değildir. Ona göre kadınlar nimete karşı nankör ve vefasızdırlar. Sol kaburga kemiğinden yaratıldıkları için hilecidirler. Bu sebeple onlardan bir işi doğru yapmaları ve nihayete erdirmeleri beklenmez:

²³ el-Enbiyâ 21/91. [Burada metinde âyet numarası yanlışlıkla 19 olarak verilmiş olup tarafımızca düzeltilmiş hali yazılmıştır.]

زن چه باشد ناقصی در عقل و دین	هیچ ناقص نیست در عالم چنین
دور دان از سیرت اهل کمال	ناقص را سخره بودن ماه و سال
پیش کامل کو به دانش سرور است	سخره ناقص ز ناقص کمتر است
بر سر خوان عطای ذو المنن	نیست کافر نعمتی بدتر ز زن
گر دهی صد سال زن را سیم و زر	پای تا سر گیری او را در گهر
جامه از دیبای ششتر دوزیش	خانه از زرین لگن افروزش
لعل و در آویزه گوشش کنی	شرب زر کش ستر شب پوشش کنی
هم به وقت چاشت هم هنگام شام	خوانش آرابی به گوناگون طعام
چون شود تشنه به جام گوهری	آبش از سرچشمه خضر آوری
میوه چون خواهد ز تو همچون شهان	نار یزد آری و سیب اصفهان
چون فتد از داوری در تاب و پیچ	جمله اینها پیش او هیچ است هیچ

[Molla Câmî burada yukarıda ifade edilen görüşleriyle beraber kadının altın, gümüş, güzel elbise gibi dünya malı ve zineti karşısındaki tutumu ve bunlara olan meyline dair düşüncelerini ifade etmektedir.]

(Câmî, 1361:330)

Sonuç

1. Molla Câmî, insân-ı kâmil konusundaki düşüncelerinde İbn-i Arabî'yi takip etmiş ve ondan etkilenmiştir.
2. Molla Câmî'nin görüşleri Kur'ân ve hadîs rivayetlerine uygundur. Onun bütün tasavvufî düşüncelerinde Kur'ân ve hadîs rivayetlerinden bir iz görmek mümkündür.
3. Molla Câmî'ye göre insân-ı kâmil âlemin ruhu ve halifetullahtır. O, insân-ı kâmile "âlemin gözbebeği" adını vermiştir.
4. Molla Câmî de diğer ârifler gibi yaratılan ilk şeyin hakikat-i Muhammediyye olduğunu ve bu hakikat-i Muhammediyye'nin ise Hz. Muhammed'in varlığında tecelli ettiğini düşünmektedir. Bazen de bu hakikatın, kalem ya da küllî akıl olabileceğini ifade eden görüşleri esas almıştır. Molla Câmî aynı şekilde hakikat-i

Tercüme: İpek Şengül

Muhammediyye'nin âlem-i imkân ve âlem-i kıdem arasında bir vasıta olduğunu ve bu iki âlemi birbirinden ayırdığını düşünmektedir.

5. Ariflerin çoğu insân-ı kâmilin hâriçteki görünümünün Hz. Muhammed (s.a.v)'in olduğu görüşündedirler. Molla Câmî de bu düşüncede olan arifler ve İbn-i Arabî gibi Hz. Muhammed (s.a.v)'in insân-ı kâmil olduğuna inanmaktadır ve ona göre bu hakikatın hâriçteki ilk mazharı Hz. Âdem'dir.
6. Molla Câmî, kemâle ulaşmada kadın ve erkeğin eşit olduğunu düşünen İbn-i Arabî'nin aksine kadın konusunda olumlu düşüncelere sahip değildir. Ona göre kadın nimete şükretmeyen biri olup kemâl yolunu nihayete erdirmeye kâdir değildir.

Ekler

1. Aynı şekilde bkz: İbn-i Arabî, 1376.
2. İnsân-ı kâmil nazariyesinin geçmişi konusunda detaylı bilgi için bkz: Cihangîrî, 1375; Kebîr, 1384.
3. Detaylı bilgi için bkz: Kerîmiyân, 1380; Mutahharî, 1382; Muhammediyân, 1386.
4. Detaylı bilgi için bkz: Mutahharî, 1382; Muhammediyân, 1381; Muhammediyân, 1386.

Kaynakça

- Kur'an-ı Kerim. Abdu'l-Muhammed Âyeti Meali. Tahran: Surûş, , 1374.
- Aclûnî-i Cerrâhî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfu'l-hafâ ve Müzeyyilu'l-elbâs*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, 1351 kamerî.
- Âştîyânî, Seyyid Celaledin. *Şerh-i Mukaddime-i Kayserî ber Fusûsu'l-hikem*. Kum: Defter-i Tebligât-i İslâmî Havze-i İlmiyye-i Kum, 1380.
- [Bayır, Elif. *İnsân-ı Kâmil Anlayışının Metafizik Boyutu*. Elazığ: Fırat Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2007.]
- [Ekberî, Muhammed Rıza, *Âlem-i Zerr: Âğâz-ı Şiğeft-engîzî-yi Zindeğî-yi İnsân*, Mescid-i Mukaddes-i Cemkerân, 1387,]
- Fâdilî, Kâdir, Endîşe-i Attâr. Tahran: Talâye, 1374.
- İbrahîmiyân, Seyyid Hüseyin. *İnsân Şinâsi (İslâm, Egzistansiyalizm, Ümanizm)*. Tahran: Defter-i Neşr-i Meârif, 1381.
- İbn-i Arabî, Muhyiddin. *Tercüme-i Resâil-i İbn-i Arabî*. Tashîh-i Necib Mâyil Herevî. Tahran: Mevlâ, 1367.
- İbn-i Arabî, Muhyiddin. *Ferheng-i Istilâhât-i İrfânî*. Tercüme ve Tedvîn Haydar Şucâi ve Kasım Mir Âhûrî, Tahran: Câmi, 1376.
- İbn-i Arabî, Muhyiddin. *Tercüme-i Futûhât-ı Mekkiye*. Bab-ı 5-34, Tercüme ve Ta'lik Muhammed Hâcevî, Tahran: Mevlâ, 1381.
- Behârî, Şehriyâr. *İnsân Şinâsi-i Nazarî*. 6. Baskı. Tahran: Dersâ, 1372.
- Câmi, Nûreddin Abdurrahman b. Ahmed. *Dîvân-ı Kâmil-i Câmi*. Virâste-i Hâşim Rızâ. Tahran: Pirûz, t.y.
- Câmi, Nûreddin Abdurrahman b. Ahmed. *Levâmî' ve Levâyih*. Tahran: Ferheng-i İran Zemîn, 1360.
- Câmi, Nûreddin Abdurrahman b. Ahmed. *Mesnevî-i Heft Evreng*. Tashîh Ağâ Murtazâ Muderris-i Gilânî. 3. Baskı. Tahran: Sa'dî, 1361.
- Câmi, Nûreddin Abdurrahman b. Ahmed. *Nakdi'n-nusûs fi Şerh-i Nakşi'n-nusûs*. Mukaddime ve Tashîh William Chittick. 2. Baskı. Tahran: Müessesesi-i Pejûheşi-yi Hikmet ve Felsefe-i İran, 1381.
- Cilânî, Seyyid Abdulkarîm b. İbrahîm. *İnsân-ı Kâmil fi Ma'rifeti'l-evâhir-i ve'l-evâilî*. İki cild tek ciltte. Mısır: y.y., 1304 h. kamerî.
- Cihângîrî, Muhsin. *Muhyiddin İbn-i Arabî*. 4. Baskı. Tahran: Danışgâh-ı Tahran, 1375.
- Dehudâ, Ali Ekber. *Emsâl ve Hikem*. c. 4. 11. Baskı. Tahran: Emîr Kebîr, 1379.
- Kayserî, Dâvûd. *Şerh-i Fusûsi'l-hikem*. c. 2. Tahkik Hasanzâde-i Âmilî. Kum: Büstân-ı Ketâb, 1382.
- Kâşîfî, Muhammed Rezâ. *İmâm Şinâsi*. Kum: Defter-i Neşr-i Meârif, 1385.
- Kâkûyî, Kevkeb-i A'zam. *Nuhustîn Tecellî*. Tahran: Nahl Dâniş, 1378.
- Kebîr, Yahyâ. *İnsân Şinâsi (İnsân-ı Kâmil) der Mekteb-i Felsefi-İrfânî Sâyinüddin ibn Turke*. Tahran: Matbûât-ı Dini, 1384.
- Kerîmiyân, Ali. *Üsve-i Hasene*. Kum: Rûh, 1380.
- Muhammediyân, Abbas. *Hakîm-i Âşık*. Sebzvâr: Dânişgâh-ı Terbiyet-i Muallim Sebzvâr, 1381.
- Muhammediyân, Abbas. *Simâ-yi İnsân der Mesnevî*. Sebzvâr: Dânişgâh-ı Terbiyet-i Muallim Sebzvâr ve Müessesesi-i Ferhengî-Hünerî İntizâr, 1386.
- Mahmûd el-Garrâb, Mahmûd. *İnsân-ı Kâmil*. Tercüme-i Gul Baba Saîdî. Tahran: Câmi, 1386.
- Mutahharî, Murtaza. *İnsân-ı Kâmil*. Virâset-i Sevvum. 29. Baskı. Kum. Sadrâ, 1382.
- Nesefî, Azîzüddin. *İnsân-ı Kâmil*. Virâset-i Duvvum. Tashîh ve Mukaddime Mâjîrân Mule. 4. Baskı. Tahran: Ketâbhâne-i Tuhûrî, 1377.
- Nasrî, Abdullah. *Felsefe-i Hilkat-i İnsân*. Tahran: Kânûn-i Endîşe-i Cevân, 1378.
- Nicholson, Reynold. *Tasavvuf-i İslâmî ve Râbita-i İnsân ve Hudâ*. Tercüme-i Muhammed rezâ Şefî Kedkenî. Tahran: Tûs, 1358.
- Rahîmiyân, Saîd. *Mebânî-i İrfân-ı Nazarî*. Tahran: Semt, 1383.
- Recebî, Mahmud. *İnsân Şinâsi*. Kum: Müessesesi-i Âmûzîşi ve Pejûheşi İmâm Humeynî, 1379.
- Sâdikî, Erzgânî – Emîn, Muhammed. *İnsân-ı Kâmil ez Nigâh-ı İmâm Humeynî ve Ârifân-i Müselmân*. Kum: Büstân-ı Ketâb-ı Kûm, 1382.
- [Seccâdi İsfehânî, Seyyid Cafer. *Ferheng-i Lügât ve Istilâhât u Ta'bîrât-ı İrfânî*. Tahran: İntişârât-ı Tuhûrî, 1380.]
- [Shaki, Mansour. "GAYOMART". *Encyclopædia Iranica*, Vol. X, Fasc. 3, pp. 345-47: erişim adresi: <http://www.iranicaonline.org/articles/gayomart-> (accessed on 5 August 2021).]
- Şebüsterî, Mahmud. *Mecmûa-i Asâr-i Şeyh Mahmud Şebüsterî*. Be ihtimâm-i Samed Muvahhid. 2. Baskı. Tahran: Kitâbhane-i Tahûrî, 1371.
- [Uludağ, Süleyman. "Devir". *DİA*. c. 9/231-232. İstanbul. 1994,]
- Uludağ, Süleyman. *İbn-i Arabî*. Tercüme-i Dâvûd Vefâi. Tahran: Merkez, 1384.
- [Uzun, Mustafa. "Devriyye". *DİA*, c. 9/251-253. İstanbul. 1994.]
- [Üstün, İsmail Safa. "Velâyet-i Fakih". *DİA*. c. 43/19-22. İstanbul. 2013.]